

לבנינה של הערה

שיחות שנמסרו בבית המדרש על ידי ראש הישיבה הרב ברוך וידר שליט"א

שיחה תצד

ג' באייר תשפ"ד
פרשת "בהר"

”היא מאירת עינינו”

פילוס נתיבות בסבך המאורעות מתוך תורת רשב”י

היא דרך התנהלותו של תהליך הגאולה אליו מוליכים כל מאורעות העולם, וממילא אין כל סיבה לדאגה.

ודאי שגם התרסקות מסוקו של נשיא אירן, אותו ארכי־רוצח שכל שאיפת־חיו הייתה ש”לא יִזְכָּר שֵׁם יִשְׂרָאֵל עוד”², הינה בעלת משמעות לאומית כבירה, מלבד המשמעות הפרטית שייתכן שכך אירע בשל אותו יהודי מסכן שנידון למוות.

הלוא גם בשנים בהם אירעה השתלשלות המאורעות המתוארת במגילת אסתר היה קושי להצביע מדוע התרחש כל אירוע ואירוע. אמנם, רבנו הרב הדרי זצ”ל היה חוזר פעמים רבות על דברי חז”ל ש”אפילו ספינות הבאות מגליא לאספמיא” - היינו מצרפת לספרד - ”אינן מתברכות אלא בשביל ישראל”³, משום שכל המאורעות בעולם

”ולו נתכנו על־לוח”

ימים אלו סוערים מאוד במדינת ישראל. לא ניתן שלא להתייחס למצב בו ’בית המשפט הבין־לאומי’ בהאג חורץ דין־כזב ומגלה את רצונו לעצור את ראשי מדינת ישראל, מתוך השוואה לרוצחים השפלים ביותר, ראשי חברות הפשע בעולם. זהו דין של רשע ושקר מבית־מדרשה של סדום. יחד עם זאת, נהוג כיום לומר ש”מי שמאמין לא מפחד”, והדבר נכון שבעתיים ביחס להוגה בתורת הרב זצ”ל ותלמידיו. חוסר פחד זה אינו נובע משרירות־לב סתמית, אלא מתוך

ראייה מפוכחת של המציאות, כפי שכתב ברוך קודשו תלמידו של הראי”ה - הרב חרל”פ זצ”ל, גאון ישראל ועוזו - בספרו ’מעייני הישועה’¹ שכך

¹ עיין מי מרום ו - מעייני הישועה, חלק א, פרק י: ”וכן לעתיד, מקודם ירשו האומות לישראל להיאחז בארצם, וזה יהיה אך לגאולה של יציאה מהגלות. ואולם כשיגיע תור גלוי הגאולה בכל הוד כליל תפארתה וקדש שלמותה, אזי יהפכו כל העמים לרודפים, ויבואו על ה’ ועל משיחו, ואז תהיה מלחמת גוג ומגוג, ויפלו על הרי ישראל, והיה ישראל כלו קודש לה’, ויתגלה משיח בן דוד”.

² תהלים, פרק פג, פסוק ה
³ יבמות, דף סג, עמוד א

יחד עם זאת, מנסרת בחלל בית המדרש שאלה קשה המעוררת מבוכה רוחנית: הלוא רבים מגדולי ישראל עדיין אינם לומדים או מלמדים, לפחות לא בגלוי, את תורתו של הרב זצ"ל, ואף רואים מזווית שונה את המדינה ומפרשים את המציאות באופן שונה שזה שאנו מפרשים מבוכה רוחנית. אכן, מניין הרב קוק ידע שכך יש לראות את הדברים? אולי האמת היא עם החולקים עליו? כשהייתי בשיעור א' העזתי לשאול על כך את הרב צבי יהודה זצ"ל: "הרב, אבל כולם חושבים אחרת?", ומעולם לא אמרתי ברבים מה הוא ענה לי.

"הוציא אור תעלומה"

ננסה להשיב על השאלה אט-אט. דומה כי התשובה טמונה בעניינו של ל"ג בעומר.

כתב 'המחבר'⁴: "נוהגים שלא לישא אשה בין פסח לעצרת עד ל"ג לעומר, מפני שבאותו זמן מתו תלמידי רבי עקיבא... נוהגים שלא להסתפר עד ל"ג לעומר, שאומרים שאז פסקו מלמות". הגר"א מביא בביאורו "שבמדרש איתא שמתו עד פרוס העצרת והוא ט"ו יום קודם העצרת",

הסיפור מובא במעט יותר הרחבה בגמרא⁵: "אמרו: שנים עשר אלף זוגים תלמידים היו לו לרבי עקיבא מגבת עד אנטיפרס, וכולן מתו בפרק אחד מפני שלא נהגו כבוד זה לזה. והיה העולם שמם, עד שבא רבי עקיבא אצל רבותינו שבדרום ושנאה להם: רבי מאיר ורבי יהודה ורבי יוסי ורבי שמעון ורבי אלעזר בן שמוע, והם הם העמידו תורה אותה שעה. תנא: כולם מתו מפסח ועד עצרת".

רבי עקיבא היה רבו של רבי שמעון בר יוחאי, וכל התורה שבעל פה היא על פיו⁶. יחד עם זאת הוא שימש כמעין רץ-קשר של הרמטכ"ל בר-כוכבא⁷

מתרחשים למעננו. אף שאיננו מתיימרים להצביע כיצד כל מאורע ומאורע תורם לכך, מכל מקום ברי לנו שכל אלה הם נדבכים בבניין התהליך האלוקי חובק העולם וההסטוריה שמתרחש לנגד עינינו ואנו חלק ממנו - תהליך שיבת השכינה לציון על ידי שיבת עם ישראל לארצו. דבר ברור הוא אפוא שכל המתרחש כעת - בפרט לאנשים שמתוקף תפקידם ניצבים בצמתים מרכזיים של תהליכים אלו - הוא מרכיב ושלב בהתקדמותו של תהליך הגאולה.

המדינה שרויה כעת במבוך מדיני, ובצמרת המדינה מתגלה חוסר הבהירות בנוגע לשאלה האמיתית ממנה הכל מתחמקים כל העת: בשביל מה יצאנו להילחם? האם רק בשביל להרוג עוד כמה רוצחים? הלוא אחריהם יקומו אחרים! הרי כל ילד פלשתיני מתחנך מגיל אפס לרצוח יהודים. אצלם, ה'בלתי-מעורבים' הם הרוצחים בפוטנציאל ואילו 'המעורבים' הם הרוצחים בפועל, זהו כל ההבדל. מנגד, לפתע צצים קולות, אפילו מתוך הממשלה, הקוראים ליישוב חבל עזה ביהודים. פגשתי את שר התקשורת ב'צעדת עזה' בשדרות, ניסיתי לומר לו מספר מילים והוא מיד אמר לי: "אתם נותנים לנו את הכוח"! ואכן, היום התפרסם ששר זה בממשלת ישראל קרא ב'מרכז הליכוד' להתיישב בחבל עזה.

"הנותן בים דרך"

מניין נדע כיצד יש להתבונן על המאורעות, בפרט אלו שהתרחשו בשמונת החודשים האחרונים משמחת תורה ואילך? לשם כך שלח לנו ריבוננו של עולם את רבן של ישראל - מרן הרב אברהם יצחק הכהן קוק, את בנו הרב צבי יהודה זצ"ל ואת תלמידיו, על מנת שיפרסו בפנינו את משנתה של הגאולה ויראו לנו כיצד לפלס דרך בסערות הגדולות המתרחשות כעת בים-המציאות, בפרט כאשר ברור הוא שהגלים עוד ילכו ויגבהו. הרב זצ"ל, תלמידו ותלמידיהם כוננו למעננו תורה של גאולה, המכונה 'התורה הגואלת', שהיא המורה לנו את דרכנו במציאות המסובכת שאנו נתונים בה.

⁴ שלחן ערוך, אורח חיים, סימן תצג, סעיפים א-ב

⁵ יבמות, דף סב, עמוד ב

⁶ עיין סבהדרין, דף פו, עמוד א: "דאמר רבי יוחנן: סתם מתניתין - רבי מאיר, סתם תוספתא - רבי נחמיה, סתם ספרא - רבי יהודה, סתם ספרי - רבי שמעון, וכולהו אליבא דרבי עקיבא".

⁷ עיין רמב"ם, הלכות מלכים, פרק יא, הלכה ג: "רבי עקיבא חכם גדול מחכמי משנה היה, והוא היה נושא כליו של בן כוזיבא המלך, והוא היה אומר עליו שהוא המלך המשיח, ודימה הוא וכל חכמי דורו שהוא המלך המשיח, עד שנהרג בעונות".

לאור זאת נבין את דברי רשב"י ב'זוהר' הקדוש¹²:
**"וּבְגִין דְּעֵתִידִין יִשְׂרָאֵל לְמִטְעָם מְאִילָנָא דְּחַיִּי, דְּאִיהוּ
הַאי סֵפֶר הַזֶּה, יִפְקֹן בֵּיהּ מִן גְּלוּתָא בְּרַחֲמֵי"** -
מגלה רשב"י שעל ידי התגלות ספר ה'זוהר'
הקדוש יצאו ישראל מהגלות. בהמשך לכך מובא
בשם הגר"א ב'אבן שלמה'¹³: **"הגאולה הזאת לא
תהיה רק על ידי לימוד התורה, ועיקר הגאולה תליא
בלימוד הקבלה"**. אחד מגדולי הדור שלפנינו, הרב
מרדכי עטיה, כתב בהקדמת אחד מספריו¹⁴ שלא
ניתן להבין את עניינה של ארץ ישראל ואת
המתרחש בתקופתנו מבלי ללמוד פנימיות התורה,
משום שרק על ידה כל הקושיות תיעלמנה.
הלוא לא נמסרו לנו ב'שלחן ערוך' הלכות מדינה
ולא התייחסויות למציאויות המתחדשות, וכי ייתכן
שהקב"ה הותירנו ללא יד מכוונת?! האם ישנה
אפשרות שהקב"ה השאיר אותנו ללא תשובות
וללא יכולת לדעת מה עלינו לעשות?! ודאי שלא!
הוא שלח את רשב"י, שלח לאחר מכן את הראי"ה
קוק זצ"ל ועוד רבים אחרים ביניהם. מאידך גיסא,
מי שיעמיק ויתבונן יבחין שאותם גדולי עולם
שהתנגדו לציונות התנגדו גם ללימוד תורת הסוד
וללימודי ענפיה השונים בספרות האמונה.

כבר אמרתי פעמים רבות שלולא המשקפיים
שהרב זצ"ל והרצי"ה מרכיבים על עינינו לא היינו
מסוגלים לנווט בתהפוכות דורנו והיינו נופלים
לייאוש.

הרי ברור לחלוטין לעין כל המתבונן בעיניים
פקוחות שהדברים רק ילכו ויסתבכו יותר ויותר.
הלוא הבוקר נמסר בתקשורת שלהערכת צה"ל
המלחמה תימשך עד לשנת עשרים ושש למניינם!
גם מחו"ל אנו מקבלים רשמים שהמצב הולך
ומחמיר ונמסר לנו שמתחוללים מאבקים של ממש
בתוך האוניברסיטאות. זהו אינו רק בית המשפט
בהאג שקם לחסל את מדינת ישראל, אלא מכל
עבר האומות מתקוממות עלינו, מעין המתואר

וקרא עליו את הפסוק⁸: **"דֶּרֶךְ כּוֹכַב מִיַּעֲקֹב"**, אולם
בתוכנית האלוקית המהלך לא התאפשר ולא נשא
פירות. רבי שמעון בר יוחאי היה אפוא מבין חמשת
תלמידיו האחרונים של רבי עקיבא, שהעמידו
תורה בישראל.

מדוע ביום הסתלקותו של רשב"י אנו עורכים
'הילולא' ויום שמחה? אדרבה, היה ראוי לנהוג יום
אבל! רשב"י גילה ביום הסתלקותו את הקומה
היותר עליונה בתורת הסוד שהוא השאירה
כירושה עבור הדורות הבאים. הוא זכה שנגלו לו
רזי התורה והוא גילה עוד יותר מכך ב'אידירא
זוטא' בה קיבץ את תלמידיו לקראת הסתלקותו.
לא בכדי מובא בספרים¹⁰ - כפי שלימדנו הרב הדרי
זצ"ל - שנשמתו של רשב"י היא ניצוץ מנשמתו של
משה רבנו.

מהי מהותם של רזי התורה ומה עניינה של תורת
הסוד? 'סוד' הוא דבר שלא ניתן לאומרו בצורה
גלויה. יש לכך מספר סיבות, וביניהן שה'סוד' אמור
להישמר כסוד ואם הוא יפורסם הרי שהוא כבר לא
יהיה סוד. כמו כן, ישנו חשש שהוא לא יובן כראוי,
מפאת עומק המושג וקוצר המשיג, וכתוצאה מכך
עלולים להתחולל נזקים.

אי לכך, רבו של הרמח"ל, מהר"י בסן, הקשה עליו
כיצד הוא מעז לגלות יותר מאשר גילה האר"י
הקדוש, וכך השיב הרמח"ל על שאלתו¹¹: **"ידע כי
באמת עדיין לא הגעתי להשגת האר"י זלה"ה... אלא
שלא ניתן לו הרשות לכתוב... ואני יען צויתי
לכתוב על כן רבו הכתבים מאוד"**. מדוע אכן כך
היה? משום שהעולם הולך ומתקדם, ומאחר
ועניינה של תורת הסוד הוא לגלות את הקב"ה
ואת דרכי הנהגתו, הדברים הולכים ומתבררים
מדור לדור ומתקופה לתקופה.

"דֶּרֶךְ לַעֲבֹד גְּאוּלִּים"

⁸ במדבר, פרק כד, פסוק יז

⁹ עיין ירושלמי תענית, פרק ד, הלכה ה: "תני ר' שמעון בן יוחי: עקיבה רבי היה דורש: 'דֶּרֶךְ כּוֹכַב מִיַּעֲקֹב' - דרך כוזבא מיעקב. ר' עקיבה כד הוה חמי בר כוזבא הוה אמר דין הוא מלכא משיחא".

¹⁰ עיין כוחו דרשב"י (לריא"ז מרגליות), אות כ

¹¹ ירים משה, אגרת יא, עמוד קג

¹² זוהר, רעיא מהימנא, חלק ג, דף קכד, עמוד ב. תרגום הסולם: "משום שעתידים ישראל לטעום מעץ החיים שהוא ספר הזהר הזה, יצאו בו מן הגלות ברחמים".

¹³ פרק יא, אות ג

¹⁴ הקדמת שער הפרדס לספר פרדס רמונים לרמ"ק

קוסמטי, שהרי בתי המשפט במדינה אינם פוסקים על פי השלחן ערוך. אמנם זהו חילול השם גדול, כפי שהרב צבי יהודה עצמו אמר, אך אין סתירה בין הדברים - הקב"ה שב לציון בתהליך מסובך ומורכב, דווקא משום עומק גדולתו. כך דרכו של עולם - ככל שדברים גדולים יותר כך הם מורכבים ומסובכים יותר. על אופניים כל אחד יכול לרכב עליהם, אבל במטוס 'אדיר', שהוא המגן כיום על שמי מדינת ישראל, רק מעטים יכולים לנהוג מפאת מורכבותו הרבה.

המתבונן רק מבחינה חיצונית רואה ביהודה שומרון ועזה רק נטל מסובך. לכן, זה אינו מקרה שכל ההתיישבות ביהודה שומרון קמה על שולחנו של הרב צבי יהודה זצ"ל. לא היה מדובר ב'צירוף מקרים הסטורי'. על שולחן זה נלמדה והתבררה תורה גדולה, תורה של מהלך גאולי, שמתוקף זאת לא התייחסה לשטחי ארץ ישראל כאל נכס מעיק שהיינו שמחים לוותר עליו לו רק היה ביכולתנו וכך ללמוד בשקט.

לא רק את עצם ארץ ישראל יש לנו ליקר, אלא אף את "כל תוכני האומה בבניינה", כלומר: את כל תנופת ההתפתחות המופלאה של בניין הארץ, הממשיכה ללא-הרף ואפילו תוך כדי המלחמה. כך לימדנו רבי אבא, מגדולי תלמידיו של רשב"י שאף טיפל במיטתו של רבי שמעון לאחר פטירתו יחד עם רבי אלעזר בנו¹⁶: **"ואמר רבי אבא: אין לך קץ מגולה מזה"** שהארץ נבנית, מתפתחת ומתפיה.

לעומת זאת, המשיג רק את השטח הגלוי רואה רק את הפרטים, וגם את הארץ ואת המדינה הוא רואה כמקום נוח מבחינה בטחונית בלבד. כפי שבעיני העולם החילוני, שלא למד את דברי רש"י הראשון בתורה¹⁸, הארץ והמדינה ממלאות רק תפקיד של

במזמור פג בתהילים. הפסוקים הולכים ומתקיימים לנוכח עינינו, ותהליך זה עוד ילך ויגבר.

על כן, נחוצים לנו משקפיים לראות עין בעין בשוב ה' ציון, שעל ידם נסגל לנו את הראייה האלוקית הדרושה לשם כך. משקפיים אלו טמונים בתורת הסוד שהנחילנו מרן הרב זצ"ל, שהיה לכולי עלמא גדול הדור. הוא נשלח לעולם להנחות את עם ישראל והסתלק עוד קודם קום המדינה. בנו הרב צבי יהודה המשיך את דרכו לאחר תקומת המדינה וביסס את תורתו, ולאחריו ממשיכים בזאת תלמידיו.

"כִּי טַח מֵרְאוֹת עֵינֵיהֶם"

זוהי משמעותו של הסעיף המכונן ב'אורות ארץ ישראל', המברר את המקור ממנו נשאב את המבט המדויק על מדינת ישראל ועל החיים בארץ ישראל בתקופת הביניים שאנו בעיצומה¹⁵: **"על ידי התרחקות מהכרת הרזים"** - היינו מתורת הסוד של רבי שמעון בר יוחאי, הרמח"ל והגר"א עד הרב קוק, בואכה 'קול התור' - **"באה ההכרה של קדושת ארץ ישראל בצורה מטושטשת. על ידי ההתנכרות אל סוד ד' נעשות הסגולות העליונות של עומק החיים האלקיים לדברים טפלים שאינם נכנסים בעומק הנשמה, וממילא יחסר הכח היותר אדיר בנשמת האומה והיחיד, והגלות מוצאת היא חן מצד עצמותה."**

כי למשיג רק את השטח הגלוי בתורה, כאילו כל עניינה של היהדות מתמצה בקיום המצוות, עם כל חשיבותו, אולם מבלי להבין את עומק ערכה של ארץ ישראל **"לא יחסר שום דבר יסודי בחסרון הארץ והממלכה וכל תכני האומה בבניינה"**, כפי שאמר אחד מגדולי הדור שתורתו נלמדת בבית מדרשנו לפני ארבעים וחמש שנה, כשהייתי בשיעור א', שאין צורך במדינה וניתן להמשיך ללמוד תורה גם ביערות פולין.

עבור "המשיג רק את השטח הגלוי" לא השתנה שום דבר מהותי בהקמת המדינה אלא רק שינוי

¹⁶ זוהר, סוף אדרא זוטא

¹⁷ סנהדרין, דף צח, עמוד א: "ואמר רבי אבא: אין לך קץ מגולה מזה, שנאמר (יחזקאל לו, ח): 'וְאַתֶּם הָרִי יִשְׂרָאֵל עֹנֶפְכֶם תִּתְּנוּ וּפְרִיכֶם תִּשְׂאוּ לְעַמִּי יִשְׂרָאֵל כִּי קָרְבוּ לְבֹא' - "כשתתן ארץ ישראל פריה בעין יפה אז יקרב הקץ, ואין לך קץ מגולה יותר" (רש"י).

¹⁸ זו לשונו: "אמר רבי יצחק: לא היה צריך להתחיל את התורה אלא מ'הַחֲדָשׁ הָיָה לָכֵן' (שמות יב, ב), שהיא מצוה ראשונה שנצטוו בה ישראל, ומה טעם פתח ב'בראשית'? משום "כִּחַ מַעֲשֵׂיו הַגִּיד לְעַמּוֹ לִיתֵּת לָהֶם נִחְלָת גּוֹיִם" (תהלים קיא, ו), שאם יאמרו אומות העולם לישראל לסטים אתם, שכבשתם ארצות שבעה גוים, הם אומרים להם

¹⁵ אורות, ארץ ישראל, פרק ב

על פי מאמר זה ב'תיקוני זוהר', שהתורה נעשית יבשה כאשר עוסקים רק בצדדיה החיצוניים בכה הרב צבי יהודה בכי נוקב. כך כותב שם הרב: **"גם אנו נואלנו וחטאנו. למדנו וחקרנו, פלפלנו וחדשנו, כתבנו וציירנו, אבל שכחנו את האלהים ועזו. לא שמענו לקול נביאי האמת, לקול מעולי חכמי דורות עולמים, לקול הצדיקים והחסידים, חכמי המוסר וחכמי העיון והרזים, שצוחו והכריזו בקולי קולות כי סוף הנהר של התלמוד המעשי לבדו להיות יבש וחרב אם לא נמשוך לתוכו תמיד מים מני ים, מימא דחוכמתא וקבלה, מים דעת האלקים, מים טוהר האמונה הטהורה הנובעת מנשמתנו פנימה משרשה ממקור החיים"**.

עלינו למלא את חובה גדולה זו המוטלת עלינו, בפרט שאלמלא היא לא נמצא את ידינו רגלינו, נתייאש וייתכן שאולי אף נשקול להגר למקום אחר. לא זו בלבד שאין לנו ברירה ו"אין לנו ארץ אחרת", אלא שאנו בטוחים שכך אמור להתנהל תהליך הגאולה. על כן אנו אוחזים בכנפיו של ריבונו של עולם, המוליך אותנו במעלה הגאולה דרך סערות-המלחמה, ומתוך עוצמות אלו אנו נלחמים, לומדים תורה ומאמינים ביד ה' המוליכה וגואלת את עמו. כך למדנו מרשב"י וכך הסביר לנו הרב קוק את דבריו הסתומים.

אמנם פתחנו כעת רק צוהר קטן, אך נקווה להרחיב בכך עוד ועוד בקיץ הבא עלינו לטובה. יחד עם זאת, יש לזכור כי העיקר הוא הלימוד המעמיק והעמל העצמי ב'סדרים', ורק על ידם נקנה את המבט הנכון על המציאות שלפנינו.

'מקלט בטוח' כאמצעי טכני לקיום היהדות והחיים הישראליים, כך גם בעיני מי שלא נכנס לסוד ה' אפשרי שהגלות מוצאת חן מצד עצמותה, והוא אף יראה אותה כמקום לחיים טובים ונוחים, בו העסקים פורחים וכדומה. הוא כלל אינו מכיר בשייכות הקיומית של עם ישראל וארץ ישראל, ובגין כך לא קשה לו לוותר עליה לצורך נוחות-מה.

בפרשת השבוע, פרשת 'בהר', בחרה התורה להציב את מצוות השמיטה כמודל למצווה שניתנו פרטיה וכלליה בסיני. הסביר רבנו הרב צבי יהודה¹⁹ שהסיבה לכך היא שבמצוות השמיטה מתגלה במידה יתירה מאשר בכל מצוות התורה התוכן הממלכתי של קיום עם ישראל בארצו בצורה שלמה של השראת שכינה וקדושתה. לכן, כאשר לא קיימו את השמיטה והפסידו את הערך הכללי של **"וְשָׁבְתָה הָאָרֶץ"**²⁰ נוצר הצורך ש'**תִּרְצָה הָאָרֶץ אֶת שְׁבֻתָּתֶיהָ**'²¹ ועם ישראל יצא לגלות, בה הוא יחזור להתנהל כפרטים, אשר עבורם חסרון הארץ והממלכה אינו כה משמעותי כמו קיום הפרטים.

"ומעין מבית ה' יצא"

לסיום, נביא את זעקתו הנוראה של רבי שמעון בר יוחאי ב'תיקוני זוהר'²² על לומדי התורה - **"כל אינון דמשתדלין באורייתא כל חסד דעבדין לגרמיהו עבדין..."** ועל ידם "רוחא דמשיחא" מתעכב **"דגרמין דיזיל ליה מן עלמא ולא יתוב לעלמא, דאלין אינון דעבדין לאורייתא יבשה ולא בעאן לאשתדלא בחכמה דקבלה"**, היינו: "עושים את התורה יבשה" - לא לומדים את ספרי הרב קוק, לא עוסקים בתורת הסוד ולא עוסקים בתורה המורה את מובנה הפנימי של התקופה הקשה בה אנו שרויים.

כשהייתי בשיעור ד' למדתי 'אורות' אצל הרב צבי יהודה זצ"ל. כאשר הוא הגיע לעמוד ק"א, בו כתוב,

כל הארץ של הקדוש ברוך הוא היא, הוא בראה ונתנה לאשר ישר בעיניו, ברצונו נתנה להם וברצונו נטלה מהם ונתנה לנו".

¹⁹ שיחות הרב צבי יהודה-ויקרא, בהר, ב' 1112

²⁰ ויקרא, פרק כה, פסוק ב

²¹ ויקרא, פרק כו, פסוק לד

²² תיקון ל